

РЕГУЛЮВАННЯ МЕДІАЦІЇ: ПЕРЕТИН ОФІЦІЙНОГО ТА НЕОФІЦІЙНОГО ПРАВА

REGULATION OF MEDIATION: CROSSPOINT OF OFFICIAL AND UNOFFICIAL LAW

Крестовська Н.М., Щамбура Д.В.

Стаття присвячена питанню про співвідношення офіційного та неофіційного правового регулювання медіації та медіаторської діяльності. Концептуальною основою дослідження є правовий плюралізм, зокрема, визнання існування поряд із правом – результатом державної діяльності, неофіційного права, що включає норми організацій та союзів, мораль, традиції, звичаї, етикет, правосвідомість різних соціальних груп та колективів.

Доведено, що регулювання медіації та різноманітних аспектів медіаторської діяльності (проведення процедури, вимоги до медіатора, підготовка та сертифікація медіаторів та ін.) в Україні та зарубіжних країнах здійснюється двома різними за походженням сукупностями правових приписів: за допомогою офіційного (державного) права та неофіційного (недержавного) права.

Визначено ознаки неофіційного правового регулювання медіації та медіаторської діяльності, а саме: нормативність (виражена у принципах, засадах, кодексах етики тощо), легітимність та авторитетність (визнання з боку надавачів та отримувачів послуг з медіації). Окремо підкреслено визнання неофіційного правового регулювання з боку суб'єктів офіційної правової системи, зокрема, судів та адміністративних органів (ухвалення кодексів етики медіатора судами, врахування актів медіаторських об'єднань при розробленні офіційних правових актів тощо).

Показано, що офіційне та неофіційне право у регулюванні діяльності медіаторів не є конкуруючими системами норм: навпаки, вони перебувають у діалектичній єдності, доповнюючи одна одну. Офіційне право регулює ті аспекти медіації та медіаторської діяльності, які пов'язані з функціонуванням офіційної системи врегулювання конфліктів/спорів та визнанням результатів альтернативного вирішення спорів. Водночас альтернативне вирішення спорів з допомогою медіатора відбувається з урахуванням приписів офіційного права (в «тіні права»).

Ключові слова: плюралістичний підхід до права, офіційне право, неофіційне право, медіація.

The article is dedicated to the correlation between official and unofficial legal regulations of mediation and mediation activities. The conceptual basis of the study is legal pluralism, in particular, recognition of the unofficial law as an element of the legal life of society along with the official law as a result of the state policy. The authors exploit pluralistic approach that refutes the one-line evolution of law and confirms the multiplicity of legal forms. According to the legal pluralism the content of law consists not only of legislative and judicial law-making, but also includes the rules of organizations and unions, morals, traditions, customs, etiquette, legal awareness of social groups and communities. These various non-state provisions are covered by the notion "unofficial law".

The authors affirm that regulation of mediation and various aspects of mediation activities (procedures, requirements for mediators, training and certification of mediators, etc.) in Ukraine and foreign countries is carried out by two different sets of legal regulations: through official (state) law and unofficial (non-state) law.

The unofficial legal regulation of mediation and mediation activities, along with the official law, demonstrates features of normativity, legitimacy, legality, validity. At the same time, the creation and development of the unofficial law in the sphere of mediation differs from the creation of the official law: its creator is the mediation communities at both national and supranational levels.

The official and unofficial law in regulating the activities of mediators are not competing systems of norms: on the contrary, they coexist in dialectical unity, complementing each other. The official law regulates aspects of mediation that are related to the functioning of the official system of conflict resolution and the recognition of the results of alternative dispute resolution. At the same time, alternative dispute resolution with the help of a mediator takes into account the requirements of the official law.

The existence of unofficial legal regulation and recognition of its validity by stakeholders (including subjects of the official legal system) avoids excessive state regulation of mediation and mediation activities and thus promotes the development of the alternative dispute resolution system.

Key words: pluralistic approach to the law, official law, unofficial law, mediation.

Постановка проблеми та її актуальність. Медіація – найпоширеніший у світі альтернативний спосіб врегулювання конфліктів (спорів) – є важливим складовим компонентом системи доступу громадян до справедливого правосуддя та ефективним засобом зниження конфліктного потенціалу суспільства силами самих громадян, добровільність та активна участь яких у врегулюванні конфлікту є серцевиною медіації. По суті, медіація є одним з інструментів повернення громадянам їх «власності» на конфлікт і, відповідно права на вирішення конфлікту альтернативними щодо публічної влади способами. Альтернативність медіації офіційному правосуддю та публічному адмініструванню має свій нормативний аспект, а саме – питання про те, чи має медіація бути врегульована позитивним правом так само детально, як і судочинство, як і прийняття адміністративних рішень? Велика кількість наукових робіт українських правників, присвячених законодавчому врегулюванню медіації, поневолі викликає таке запитання. І якщо законодавче врегулювання медіації в Україні таки відбудеться, чи не стане надмірно зарегульована медіація ще однією формою реалізації публічно-владних повноважень держави та її органів? Міркування щодо оптимальних меж та форм правового регулювання медіації задля її впровадження в Україні зумовили написання цієї статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Медіаційна тематика є надзвичайно популярною в останні роки. Зва-

жаючи на заявлену тему цієї статті, усі наявні на сьогодні вітчизняні роботи є сенс поділити на кілька великих груп: перша охоплює роботи, в яких висвітлено власне медіацію, її принципи, процедуру (по перевазі – це підручники), друга група робіт висвітлює проблему впровадження медіації у правову систему, в т.ч. – до законодавства України (дисертації З.В. Красіловської, Н.А. Мазаракі, І.Г. Ясиновського), третя – особливості медіації в різних галузевих юрисдикціях (дисертації Р.Ф. Аракелян, Н.В. Боженко, О.В. Горещького, Н.М. Грень, С.О. Корінного, Н.В. Нестор, Г.О. Огречук, М.Я. Поліщук, О.Д. Сидельникова, Т.І. Шинкар), четверта – проблему співвідношення медіації та юридичної практики, зокрема адвокатської (роботи Т.Б. Вільчик, М.Ю. Єфіменко, Л.Д. Романадзе, Л.В. Сливи, О.Г. Яновської та ін.). Але лише в поодиноких роботах ставиться питання про природу регулювання медіації та діяльності, пов'язаної зі здійсненням медіації та наданням медіаційних послуг. Зокрема, у дослідженні Н.А. Мазаракі йдеться про співвідношення державного та недержавного регулювання медіації в межах саморегульованих організацій. Можна погодитись з висновком авторки про необхідність чіткого розмежування державного регулювання та саморегулювання у сфері медіації та надання медіаційних послуг задля збереження таких переваг медіації як універсальність та гнучкість процедури, якнайширшого обсягу права самовизначення сторін медіації, які можуть бути нівельовані надмірним норма-

тивноправовим регулюванням [1, с. 360-361]. Утім, залишається питання про природу регулювання медіації з боку саморегулювальних організацій, як і питання про те, чи існує регулювання медіації за межами і держави, і саморегулювальних організацій. Як уявляється, вирішення цього питання є можливим тільки з застосуванням концепту правового плюралізму.

Метою цього дослідження є з'ясування природи та форм правового регулювання медіації як найпоширенішого альтернативного засобу врегулювання конфліктів (спорів).

Концептуальною основою дослідження є концепт правового плюралізму, зокрема, визнання існування поряд із правом – результатом державної діяльності, неофіційного права як елемента правового життя суспільства. Це впливає з того, що в суспільстві існують відносини, правові за самою своєю природою. Плюралістичний підхід спростовує однолінійну еволюцію права і підтверджує множинність його форм, причому зміст права становлять не лише норми правових актів, судово правотворчість, а й норми організацій та союзів, мораль, традиції, звичаї, етикет, правосвідомість різних соціальних груп та колективів, які охоплюються поняттям «неофіційне право».

Виклад основного матеріалу. Поняття «неофіційне право» з'явилося саме завдяки плюралістичному підходу до права, який в останні десятиліття домінує у зарубіжній юриспруденції (у працях таких дослідників, як К. фон Бенда-Бекманн, Ф. фон Бенда-Бекманн, П. Берман, Ж. Вандерлінден, Г. Вудман, Дж. Гріффітс, С. Енгл Меррі та ін.) та поступово поширюється у вітчизняній юридичній науці (В.В. Дудченко, В. В. Завальнюк, А.Ф. Крижановський, О.О. Мережко, Ю.М. Оборотов, Т.С. Подорожна, О.О. Уварова та ін.). Важливе значення має ідея П.М. Рабиновича щодо розмежування юридичного та загальносоціального права [2, с. 270], що, як мінімум, не суперечить термінам «неофіційне право» та «офіційне право», які свого часу увів до наукового обігу П. Сорокін [3, с. 64-70], та ідеям П. Вестерман щодо чинності права [4].

На думку П. Сорокіна офіційне право не може охоплювати і визначати всі варіанти відносин у державно організованому суспільстві, інакше воно було би неосязним. За своїм змістом норми неофіційного права можуть збігатися з нормами офіційного права, можуть і суперечити йому. Неофіційне право, порівняно з офіційним, зазвичай є більш гнучким, більш рухомим, більш індивідуальним і стосується більш інтимних сторін людських взаємин [3, с. 67].

Ми дотримуємось розуміння неофіційного права як правил поведінки, що мають загально-соціальне походження, можуть існувати без формального закріплення у вигляді самоорганізованої і самовідтворюваної системи, виступають засобом досягнення соціального компромісу, не є легальними, але завжди є легітимними, виконуються добровільно і забезпечуються внутрішніми переконаннями людини, суспільною думкою тощо, сприяють формуванню неофіційного правового порядку на основі ціннісно-нормативної системи зразків і моделей поведінки, поширених у суспільстві.

На сьогодні категорія «неофіційне право» ще не утвердилася у науковому обігу, не отримала ні доктринального визначення, ні чіткого змістового наповнення, хоча смислові контури неофіційного права доволі виразно проглядаються у самому словосполученні – це право, яке встановлюється та підтримується іншими, ніж держава, суб'єктами. Ці суб'єктні рамки поняття «неофіційне право», на нашу думку, слід доповнити змістовими – неофіційне право виникає і функціонує там, в тих сферах людських відносин, які потребують встановлення певних правил взаємодії, але з різних причин недоцільно регулювати за допомогою державного механізму правотворення та правозастосування. Одне із таких сфер є сфера альтернативного вирішення конфліктів та спорів. На нашу думку, саме ця сфера суспільних відносин демонструє

як взаємодіють, не конкуруючи, а співпрацюючи один з одним офіційне та неофіційне право.

Найпоширенішим альтернативним способом вирішення конфліктів та спорів є медіація – структурована добровільна та конфіденційна процедура позасудового врегулювання спору (конфлікту), в якій медіатор (посередник) допомагає сторонам у розумінні їхніх інтересів та пошуку ефективних шляхів досягнення взаємоприйняттого рішення [5, с. 55]. У розвинутих правових системах медіація виступає як ефективний засіб забезпечення доступу громадян до правосуддя та зниження конфліктності у суспільстві.

Нормативне регулювання медіації, активне впровадження якої у світі розпочалось в останню третину минулого століття, завжди виходило за межі офіційного права. Аналізуючи шлюбборозлучні процеси у США, Р. Мнукін та Д. Корнхаузер охарактеризували вплив офіційного права на медіацію як «торги в тіні права» (цей вислів став крилатим) [6]. Ці автори оцінюють регулювання поведінки учасників конфлікту/перемовин з позицій теорії гри та цінової теорії, наголошуючи на тому, що перемовини завжди відбуваються також з урахуванням правових рамок відносин між ними. Аналогічну ситуацію спостерігають й дослідники шлюбборозлучних процесів в інших правопорядках [7].

З іншого боку, регулювання медіаційної процедури, діяльність та підготовка медіаторів ніколи не обмежувалось суто офіційним правом.

Так, у США 1998 року було прийнято федеральний Закон про альтернативне вирішення спорів (Alternative Dispute Resolution Act), який приписував федеральним окружним судам ухвалити локальні норми, що визначають можливість альтернативного врегулювання спорів, а також зобов'язав суди заохочувати і сприяти застосуванню альтернативного вирішення спорів (надалі – АВС) в кожному окрузі. Такі правила були прийняті у всіх судових округах США [8, с. 41].

Визначну роль у регулюванні медіаційних процедур та інших аспектів діяльності медіаторів відіграють правила та норми, розроблені не державними органами, а громадськими організаціями та професійними спільнотами. Серед них: Модельні Стандарти поведінки медіаторів, розроблені та ухвалені Асоціацією американських арбітрів, Асоціацією американських адвокатів та Асоціацією з розв'язання конфліктів (2005 рік). Цей акт містить 9 стандартів: 1. Самовизначення; 2. Неупередженість; 3. Конфлікт інтересів; 4. Компетентність; 5. Конфіденційність; 6. Якість процесу; 7. Реклама та пропонування [послуги]; 8. Гонорар та інші витрати; 9. Удосконалення практики медіації [9]. Крім того, стандарти практики та етичні кодекси мають численні об'єднання медіаторів або організації, які залучають медіаторів до співпраці. Такими є, наприклад, Стандарти професійної поведінки медіаторів (переглянуті) штату Північна Кароліна, США [10]. На відміну від вищевказаних актів цей кодекс затверджено державою в особі Верховного суду штату. Стандарти містять преамбулу та 8 правил: 1. Компетенція. 2. Безсторонність. 3. Конфіденційність. 4. Згода. 5. Самовизначення. 6. Відокремлення медіації від правничих чи інших професійних порад. 7. Конфлікт інтересів. 8. Захист цілісності процесу медіації. Аналогічною є ситуація у Флориді, де Верховний суд ухвалив процедурні правила для медіації та арбітражу, рівно як стандарти для кваліфікації та професійної поведінки медіаторів [11]. Свій стандарт діяльності мають медіатори Поштової служби США [12] та ін.

У Великій Британії відсутній єдиний законодавчий акт щодо медіації. Вказівки про можливість і бажаність застосування медіації містили Правила цивільної процедури (Civil Procedure Rules, rules 78.23-28), утім, ці правила наразі втратили силу через вихід Великої Британії з Європейського Союзу. Згідно з актом «Про дітей та сім'ї»

(The Children and Families Act 2014, section 10) [13] обов'язковим є відвідання як мінімум однієї медіаційної зустрічі (інформаційно-оціночної зустрічі з медіатором) для отримання судового рішення/наказу у спорі, який стосується дітей. Правила сімейної процедури передбачають обов'язок суду на кожному етапі процедури з'ясувати доцільність застосування альтернативних способів вирішення спору та повідомити сторони про АВС. АВС можуть бути ініційовані як судом, так і стороною спору і у випадку їх застосування суд призупиняє провадження (The Family Procedure Rules 2010, rules 3.2, 3.3) [14]. Усталені у судовій практиці Великої Британії правоположення (Practice directions) містять інтерпретацію статутів та правила застосування судами норм матеріального та процесуального права. Один з таких актів присвячено сімейній медіації (Practice Direction 3A – Family Mediation Information and Assessment Meetings (MIAMS)) [15], але при тому ним врегульовано лише питання, які пов'язують судовий процес та медіацію, залишаючи назовні питання про кваліфікацію та вибір медіатора, не кажучи вже про власне процедуру медіації. Так, наприклад, Practice Direction 3A (paragraph 22) визнає право на проведення медіації за медіатором, кваліфікація якого встановлена недержавним агентом, а саме Радою сімейної медіації (Family Mediation Council).

Рада сімейної медіації включає представників п'яти професійних медіаторських об'єднань та незалежних медіаторів і веде відповідний реєстр сімейних медіаторів. Радою розроблено Кодекс практики сімейних медіаторів (Code of Practice for Family Mediators) [16], який містить вимоги щодо підготовки, кваліфікації та сертифікації медіаторів, загальні принципи щодо медіації та інформаційно-оціночної зустрічі, норми щодо поведінки медіатора та проведення ним процедури медіації.

Медіація в Україні на сьогодні є соціально затребуваною послугою, спеціальне правове регулювання якої поки що відсутнє. Це дає певні підстави для висновку вітчизняних дослідників про те, що Україна знаходиться в ситуації, коли практика використання процедури медіації йде попереду правового регулювання [17, с. 24]. Норми щодо провадження медіації містить тільки галузеве законодавство. Зокрема, за Законом України «Про соціальні послуги» медіація є базовою соціальною послугою (частина 6 статті 16) [18], за Законом «Про безоплатну правову допомогу» медіація є видом допомоги, доступ до якого має забезпечити система безоплатної правової допомоги (частина 2 статті 7) [19].

Окремо слід сказати про Державний стандарт соціальної послуги посередництва (медіації), затверджений наказом Міністерства соціальної політики України від 17.08.2016 № 892 (із змінами, внесеними Наказом Міністерства соціальної політики № 1266 від 07.08.2017) [20]. Він містить положення щодо принципів надання соціальної послуги медіації. Соціальна послуга є добровільною процедурою та надається за взаємною згодою сторін конфлікту/спору на підставі принципів доступності, захисту та безпеки отримувачів соціальної послуги, добровільної участі, рівності та активності сторін посередництва (медіації), незалежності, нейтральності посередника/медіатора, конфіденційності інформації щодо посередництва (медіації).

За відсутності спеціального закону українські медіатори працюють, керуючись цими законодавчими актами, загальними принципами права та етичними кодексами медіаторів, які ухвалені об'єднаннями медіаторів України, зокрема, Національною асоціацією медіаторів України. Кодекс етики медіаторів України містить включає: Преамбулу; 1. Загальні положення; 2. Етичні вимоги до медіатора; 3. Етичні засади участі медіатора у медіації; 4. Етика поведінки медіатора у медіації; 5. Етичні аспекти винагороди та реклами діяльності медіатора [21]. Кодекс покликаний слугувати для медіатора етичним орієнтиром в його діяльності, сприяти поінформованості та кра-

шому розумінню процедури медіації її учасниками і підвищенню довіри суспільства до медіації як ефективного способу альтернативного вирішення конфліктів (спорів). Крім того, власний етичний кодекс мають також медіатори Українського центру медіації (УЦМ) [22]. У медіаторській та науковій спільнотах дебатуються питання щодо прийняття універсального Кодексу професійної поведінки медіаторів з метою подолання негативних наслідків множинності кодексів етики медіатора, зокрема неоднозначності розуміння певних вихідних положень медіації (наприклад, самовизначення сторін медіації), понять справедливості, об'єктивності, прозорості, чесності тощо [23, с. 18]. На думку Е. Уолдман, така спроба навряд чи буде вдалою, зважаючи на те, що важко поєднати етичні вимоги до медіатора та медіації як процедури, оскільки існуючі кодекси не визнають існування різних моделей медіації. Натомість вона висуває пропозицію множинності регулювання медіації, адаптованої до кожної з них. «Кодекси мали би прямо визнати, що медіатори не можуть проявляти абсолютну повагу до автономії сторін, але при цьому гарантувати, що досягнуті в ході медіації угоди відображають суспільні норми та ціннісні судження» [24, р. 768]. Видається, що саме плюралістичний підхід до регулювання медіації дає таку можливість. Визнаючи наявність базових цінностей та принципів медіації, доцільно допустити широку диспозитивність у тому, що стосується, як мінімум, стилів медіації.

Національна асоціація медіаторів України також ухвалила стандарт підготовки медіаторів [25], яким визначено принципи навчання базовим навичкам медіатора, компетентності, які має набути майбутній медіатор, рекомендації для застосування цього стандарту провайдером освітніх послуг, отримувачами та замовниками таких освітніх послуг, а також рекомендації щодо вибору медіатора особами, які бажають пройти процедуру медіації. Зазначимо, що стандарт містить також положення щодо способів визнання стандарту та вказівки щодо моніторингу його дотримання та виконання провайдером освітніх послуг.

Отже, на сьогодні можна констатувати наявність регулювання медіації в Україні на рівні законодавства і на рівні нормативних актів недержавних суб'єктів, якими, перш за все, є організації, що об'єднують медіаторів. Ці акти мають різне походження та різні механізми застосування, але їх об'єднує властивість визнання з боку суб'єктів права, які їх застосовують або використовують (легітимність). З позицій П. Сорокіна, які є методологічною основою нашого дослідження, акти недержавних організацій медіаторів є «неофіційним правом», а законодавчі акти – «офіційним правом». Регулятивні акти недержавних організацій з питань медіації володіють такими ознаками неофіційного права:

– створюються суб'єктами права для забезпечення їх потреб та інтересів у здійсненні нормальної професійної діяльності. Такими суб'єктами неофіційного правотворення виступають об'єднання медіаторів та інші стейкхолдери, які впроваджують медіацію у національні та наднаціональні системи альтернативного вирішення спорів та надають послуги медіації усім зацікавленим особам. Для прикладу можна навести Хартію про міжнародну сімейну медіацію [26], розроблену загальноновизнаними фахівцями-медіаторами з різних країн світу для застосування у транскордонних сімейних спорах;

– характеризуються нормативністю, що виражається через сукупність регулятивних засобів різного характеру (принципи, засади, кодекси, стандарти). Так, уже згадана Хартія про міжнародну сімейну медіацію містить десять принципів, які відображають та закріплюють фундаментальні цінності, які пропагуються та удосконалюються медіаторами у всьому світі;

– є легітимними, зважаючи на визнання з боку як медіаторів, так і отримувачів послуг медіації, так і держав-

них органів. Так суди Англії та Уельсу визнають право на проведення медіації за медіатором, кваліфікація якого встановлена недержавним агентом, а саме Радою сімейної медіації, та за правилами, встановленими Радою сімейної медіації;

– засобами забезпечення реалізації неофіційного правового регулювання медіації виступає правосвідомість медіатора, усвідомлення ним необхідності слідування встановленим принципам та стандартам процедури медіації, переконання, що здійснення таких дій є обов'язковим; чинність неофіційного правового регулювання медіації зумовлена, якщо виходити з позиції П. Вестерман, із його вхідних положень (походження, джерела, ввідні процедури), поточної активності (повага, яка висловлюється іншими суб'єктами) і вихідних результатів (рівень дійсної ефективності) [4, с. 137]. Походження неофіційного права щодо медіації є легальним, оскільки воно впливає з діяльності легалізованих у національних правових порядках об'єднань медіаторів. Джерела неофіційного правового регулювання являють собою певним чином систематизовану сукупність правил-вимог щодо професії медіатора, його професійної поведінки в медіації та поза нею, документообігу у процесі медіації, звітності тощо. Авторитетність, тобто повага інших суб'єктів виражається, перш за все, в довірі до процесу медіації та надавачів послуг медіації, яка демонструється їх отримувачами. Окремо відзначимо визнання неофіційного правового регулювання з боку суб'єктів офіційної правової системи, зокрема, судів та адміністративних органів (ухвалення кодексів етики медіатора судами, врахування актів медіаторських об'єднань при розробленні офіційних правових актів тощо).

Рівень дійсної ефективності неофіційного правового регулювання медіації опосередковано може бути оцінений за допомогою ефективності медіації у розв'язанні спорів/конфліктів. Як приклад можна навести дослідження, про-

ведене у США в середині 1990-х років. Аналіз 449 медіаційних кейсів з чотирьох найбільших надавачів послуг з АВС показав, що за допомогою медіації було врегульовано 78 % спорів, причому процес медіації забрав менше часу та коштів сторін спору [27].

Висновки. Регулювання медіації та різноманітних аспектів медіаторської діяльності (проведення процедури, вимоги до медіатора, підготовка та сертифікація медіаторів та ін.) в Україні та зарубіжних країнах здійснюється двома різними за походженням сукупностями правових приписів: за допомогою офіційного (державного) права та неофіційного (недержавного) права.

Неофіційне правове регулювання медіації та медіаторської діяльності, поряд з офіційним правом, володіє ознаками нормативності, легітимності, легальності, чинності. Водночас творення та розвиток неофіційного права має відмінний від офіційного права характер: його творцем виступає медіаторська спільнота як на національному, так і наднаціональному рівнях.

Офіційне та неофіційне право у регулюванні діяльності медіаторів не є конкуруючими системами норм: навпаки, вони перебувають у діалектичній єдності, доповнюючи одна одну. Офіційне право регулює ті аспекти медіації та медіаторської діяльності, які пов'язані з функціонуванням офіційної системи врегулювання конфліктів/спорів та визнанням результатів альтернативного вирішення спорів. Водночас альтернативне вирішення спорів з допомогою медіатора відбувається з урахуванням приписів офіційного права (в «тіні права»).

Наявність неофіційного правового регулювання та визнання його валідності зацікавленими суб'єктами права (в тому числі суб'єктами офіційної правової системи) дозволяє уникнути надмірної державної зарегульованості медіації та медіаторської діяльності і тим самим сприяти розвитку системи альтернативного вирішення спорів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мазаракі Н.А. Теоретико-правові засади запровадження медіації в Україні: дис... доктора юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2019. 470 с.
2. Рабінович П.М. Вступ до навчального курсу «Загальна теорія права і держави». *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 1. С. 266-271.
3. Сорокин П. Элементарный учебник общей теории права в связи с учением о государстве. Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2009. 240 с.
4. Вестерман П. Чинність: репутация правил. *Філософія права і загальна теорія права*. 2016. № 1–2. С. 137. <https://doi.org/10.21564/2227-7153.2016.1-2.182486>
5. Можайкіна О.С. Поняття та зміст основних принципів медіації в цивільно-правових відносинах. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. №5. С. 55-58.
6. Mnookin R.H., Kornhauser L. Bargaining in the Shadow of the Law: The Case of Divorce. *The Yale Law Journal*. 1979. Vol. 88. № 5. Pp. 950–997.
7. Umegbolu C. Bargaining in the Shadow of the Law: The Facts of Divorce as They Stand Today. *The arbitrator and mediator*. 2020. Mar 20. URL: <https://www.resolution.institute/resources/qld-resources/bargaining-in-the-shadow-of-the-law-the-facts-of-divorce-as-they-stand-today> (звернення 01.12.2020)
8. Альтернативные механизмы разрешения споров: обзор зарубежного опыта/ Сост.: Х.Едгоров. Ташкент, 2017. 216 с.
9. Model standards of conduct for mediators. URL: https://www.americanbar.org/content/dam/aba/administrative/dispute_resolution/dispute_resolution/model_standards_conduct_april2007.pdf (звернення 20.01.2021)
10. Revised Standards of Professional Conduct of Mediators. URL: <https://www.nccourts.gov/assets/documents/publications/StandardsConduct.pdf?e2dD2UQUqWn6Ypo3wEFy3CtHORzZzp8r> (звернення 01.12.2020)
11. Feerick J. D., Izumi C., Kovach K., Love L, Standards of Professional Conduct in Alternative Dispute Resolution. Symposium. *Journal of Dispute Resolution*. 95 (1995). P. 95-128. URL: http://ir.lawnet.fordham.edu/faculty_scholarship/276 (звернення 01.12.2020)
12. Standards of Practice for Postal Service Mediations. URL: https://about.usps.com/publications/pub102/pub102_v03_revision_122019_tech_003.htm (звернення 20.01.2021)
13. Children and Families Act 2014. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2014/6/section/10/enacted> (звернення 20.01.2021)
14. The Family Procedure Rules 2010. URL: <https://www.legislation.gov.uk/uksi/2010/2955/part/3/made> (звернення 01.12.2020)
15. Practice Direction 3A – Family Mediation Information and Assessment Meetings (MIAMS). URL: http://www.justice.gov.uk/courts/procedure-rules/family/practice_directions/pd_part_03a#para1 (звернення 01.12.2020)
16. Code of Practice for Family Mediators. URL: <https://www.familymediationcouncil.org.uk/wp-content/uploads/2018/11/FMC-Code-of-Practice-v1.3-November-2018.pdf> (звернення 01.12.2020)
17. Матвеева Л. Г., Балтаджи П. М. Медіація в Україні: проблеми транзитивного періоду. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 3. С. 23-28.
18. Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 18. Ст.73.
19. Про безоплатну правову допомогу. Закон України від 02.06.2011 № 3460-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 51. Ст. 577.
20. Державний стандарт соціальної послуги посередництва (медіації): Затверджено Наказом Міністерства соціальної політики України 17.08.2016 № 892. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1243-16#Text> (звернення 01.12.2020)

21. Кодекс етики медіатора НАМУ. URL: <http://namu.com.ua/ua/info/mediators/ethical-code/> (звернення 01.12.2020)
22. Кодекс етики медіатора. URL: <https://ukrmediation.com.ua/ua/pro-tsentr/kodeks-etyky-mediatora/2-kodeks-etyky-mediatora> (звернення 01.12.2020)
23. Романадзе Л. Універсальний кодекс етики медіатора: утопія чи реальність? *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2021. № 1. С. 14-22.
24. Waldman E. A. Identifying the Role of Social Norms in Mediation: A Multiple Model Approach. *Hastings Law Journal*. 1997. Vol. 48. Iss. 4. Art. 2. P. 703-769. URL: https://repository.uchastings.edu/hastings_law_journal/vol48/iss4/2 (звернення 01.12.2020)
25. Основні засади навчання базовим навичкам медіатора / За заг. ред. К. Б. Наровської. К.: Видавець В. Захаренко, 2019. 32 с.
26. Хартия о международной семейной медиации: Коллективная разработка. URL: <https://mediation-eurasia.pro/mezhdunarodnye-dokumenty/hartija-o-mezhdunarodnoj-semejnoj-mediacii> (звернення 01.12.2020)
27. Brett J.M., Barsness Z.I., Goldberg S.B. The effectiveness of mediation: An independent analysis of cases handled by four major service providers. *Negotiations Journal*. 1996. Iss. 12. Pp. 259-269. <https://doi.org/10.1007/BF02187632>